

Atila Pejin

RITUALNO UBISTVO. PRILOG ISTORIJI INTERETNIČKIH ODNOSA U BAČKOM POTISJU

Apstrakt: Rad obrađuje istoriju međuetničkih i međureligijskih odnosa u Bačkom Potisju (deo Vojvodine), tj. odnos stanovnika hrišćanske i jevrejske veroispovesti sa posebnim naglaskom na nedokazane teorije o ritualnim ubistvima hrišćana od strane Jevreja.

Ključne reči: Jevreji, hrišćani, ritualna ubistva, Bačka, Senta, Mađari, Slovaci, Srbi.

Tokom viševjekovnog života u dijaspori Jevreji su bili veoma često suočeni sa raznim predrasudama, koje su prema njima gajili ne-Jevreji. Jedna takva, prilično ukorenjena, bila je i optužba za ritualno ubistvo, koja je ne jednom poslužila kao povod za pokretanje pogroma protiv Jevreja. Ona ima istorijat više od dva milenijuma; pominje je i Josef Flavije u svom polemičnom delu *Kontra Apionem*.¹

Ideja da Jevreji u nekim ritualima (najčešće u vezi sa spravljanjem pashalnih *macot*) koriste krv hrišćana susreće se tokom srednjeg veka po celoj Evropi, počev od sredine 12. veka (Engleska, Francuska, Španija, nemački gradovi, Poljska) i tek doba prosvete donosi poboljšanje u tom pogledu; u svesti neprosvećenog, prostog naroda, međutim, i dalje se uporno u to veruje, pa neki pismeni izvori, kao i usmena kazivanja dokazuju da se ponegde ovo verovanje održalo i u prvim decenijama 20. veka. Tome se ne treba čuditi. Pojavom političkog antisemitizma, odnosno procvata ove

¹Flavius, Josephus: *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. [Protiv Apiona, ili o drevnom poreklu jevrejskog naroda] Budapest, 1984. 62–64. p.

ideologije u drugoj polovini 19. veka i optužba za ritualno ubistvo odlično je poslužila kao anahronistično, ali izvanredno oružje u demagoškom arsenalu ponekih političara da pokrenu stanovništvo nekog sela ili varoši protiv jevrejskih sugrađana. Pored toga, to je viševjekovni sukob dva religiozna shvatanja i upravo u pashalnim prazničnim običajima, odnosno liturgiji kako Jevreja, tako i hrišćana, dolazi do oštrog razmimoilaženja (poslednja – *seder* – večera i euharistija, pa Isusovo „žrtvovanje“).

U Mađarskoj – sve do 15. veka – Jevreji su živeli mnogo bolje i imali povoljniji tretman od Jevreja u drugim hrišćanskim zemljama Evrope. Posle smrti kralja Matije Korvina situacija se menja, pa u to vreme javlja se i prva optužba za ritualno ubistvo, i to već iste godine kada je Korvin umro (1494, Nađsombat: Na osnovu mučenjem iznudenih priznanja spaljeno je dvanaest muškaraca i dve žene). Posle Mohačke bitke (1526), u delovima države koji su ostali slobodni, jevrejski podanici su ostali nezaštićeni od samovolje grofova iz Požuna, Sentđerđa i Bazina, koji su, da bi se oslobodili od dužničkih obaveza, optužili Jevreje u Bazinu za ritualno ubistvo (1529, Bazin: Spaljeno je trideset Jevreja, među njima i žena i dece). Posle oslobođenja nekadašnjih ugarskih teritorija od turske vlasti, dugo vreme je mađarsko društvo zaokupljeno konsolidovanjem države i ponovnim naseljavanjem opustelih krajeva i uprkos tome, što postoji otpor prema doseljavanju Jevreja u mnogim gradovima i naseljima, nigde ne nalazimo dokumentovane tragove o optužbi za ritualno ubistvo.

Nije nam namera da u našoj studiji previše govorimo o istorijatu verovanja u ritualno ubistvo, međutim, moramo da se osvrnemo i na problematiku dovođenja u vezu ove optužbe sa tzv. graditeljskim žrtvama, tj. verovanjem da Jevreji prilikom izgradnje sinagoge koriste krv ili telo hrišćana da bi zgrada čvršće stajala. To je za nas posebno interesantno, jer imamo za primere Sentu i Bačko Petrovo Selo gde nalazimo upravo takva poređenja.

Verovanje u graditeljske žrtve (koje se, naravno, u većini slučajeva ne vezuje za Jevreje) nalazimo u celom svetu, a njegovi tragovi su veoma izraženi u Srednjoj Evropi i na Balkanu, naročito u formi narodnih balada o zazidanoj nevesti. Veoma slične balade s motivom graditeljske žrtve nalazimo kod Mađara (*Žena zidara Kelemena*), Južnih Slovena (*Zidanje Skadra*), kod Rumuna (*Majstor Manole*), pa kod Grka (*Most na Arti*).²

²Vidi *Magyar Néprajzi Lexikon. III. K–He*. [Mađarski etnografski leksikon] Budapest, 1980. 300–301. p. i Janićijević, Jovan: *U znaku Moloha. Antropološki ogled o žrt-*

Što se Jevreja tiče, znamo da i u staroj Palestini postoje tragovi **graditeljske žrtve**, a u *Knjizi Jošue* (6:26) čitamo prokletstvo Jošue da će onaj ko počne da gradi novi Jerihon, osnovati grad na svom prvencu i postaviti vrata na svom mezimcu, što se i obistinilo kod kralja Ahava (*Prva Knjiga o carevima*, 16:34).³

Vreme je da konačno ukažemo na to da se takva optužba protiv Jevreja javljala s vremena na vreme i u našim krajevima, a naročito u nekim varošima bačkog Potisja, koje su sve do 1918. godine bile u sklopu mađarske, odnosno Austro-Ugarske države.

Jevreji u bačkom Potisju. — Posle oslobođenja južnih krajeva srednjovekovne Ugarske države od turske vlasti formira se vojna granica između Austrijske i Osmanske imperije, a posle daljeg potiskivanja Turaka prema jugu i jugoistoku, 1751. godine od nekih opština bivše Potiskopomoriške vojne granice je formiran privilegovani krunski dištrikt. Neke od ovih opština dobili su i status varoši (Kanjiža, Senta, Bečej) s pravom držanja godišnjih vašara i sedmičnih pijaca. Privilegije Dištrikta omogućile su stanovništvu povlašćeniji položaj u odnosu na neke od delova Ugarske; bili su oslobođeni većine feudalnih nameta i poreza, imali su i pravo na slobodan ribolov u vodama Dištrikta; u početku naseljavanja svako je mogao je da uzme onoliko zemlje koliko je mogao da obradi.

Tokom druge polovine 18. veka dolazi do ponovnog naseljavanja opustelih krajeva, koji su ranije bili pod turskom upravom. Ovo naseljavanje je delimično stihijski, a delimično planski, vođeno interesima bečkog dvora, ugarske komore i ugarskog plemstva, kako bi se ti krajevi što pre ponovo uključili u ekonomsko-društvene tokove Habsburškog carstva.

Doseljenici su prvenstveno bili iz prenaseljenih županija Ugarske, ali i iz ostalih delova Carstva. U bačko Potisje dolaze uglavnom Mađari, zatim Slovaci koji će se vremenom asimilovati u Mađare. Uprkos tome što su dištriktним privilegijama u prvo vreme povlašteni samo bivši graničari-Srbi, njih sve ovo nije zadržalo; njihovo masovno iseljavanje u Banat, Slavoniju, Srem i u Rusiju (kako bi zadržali vojnički status) samo je ubrzalo proces, započet sporadično još 1745. godine – nastanjivanje drugih etničkih skupina. Sama ugarska komora je iskoristila svoju nadležnost, pa je još više stimulisala ovaj proces i tako je mađarski etnički element već do početka 70-ih godina 18. veka u mnogim opštinama Dištrikta postao većinski.

vovanju. Beograd, 1995. 28–31. p., odnosno *Balladdáskönyv. Válogatás a világirodalom balladdá ból.* [Knjiga balada] Budapest, 1967. 18, 38–40, 63–72, 87–94. p.

³Janićijević, 121–122. p.

U vezi s tom pojavom ubrzo se javila potreba da se privilegije prošire i na njih, pa su 1774. godine izdate nove, modifikovane privilegije, po kojima su novopridošli stanovnici katoličke vere kako po dužnostima, tako i po pravima izjednačeni sa pravoslavnim stanovništvom Dištrikta. Jevreji su, dakle, isključeni iz privilegovanog sloja stanovništva, bili su tek „tolerisani” stanovnici (na to ime su upravo i plaćali tzv. taksu tolerancije), ali im se obično izlazilo u susret, kada su zatražili dozvolu da se nastane u opštinama Dištrikta; opštinske vlasti su se opredelile za selektivno prihvatanje Jevreja, tj. favorizovale su one, koji su im bili potrebni, a to su bili prvenstveno trgovci, zatim majstori deficitarnih zanata. Može se reći da su u opštinama Dištrikta i Jevreji „disali slobodnije”, a naročito u poređenju s Jevrejima iz nekih drugih krajeva zemlje, pa sedamdesetih godina 18. veka u ovim opštinama sve su prisutniji i Jevreji. Pravac njihovog kretanja uglavnom se poklapa sa onima, koji su se nastanili po celoj Bačkoj županiji, dolazili su, dakle, iz raznih krajeva Mađarske, iz Burgenlanda, iz Češke i Moravske i iz Poljske.

Posebnu grupu su činili *Hasidi*, koji su u Mađarsku pristizali uglavnom iz Galicije, prvo posle podele Poljske, ali i tokom prve polovine 19. veka, zahvaljujući mogućnostima sve slobodnijeg kretanja, ali i zbog širenja hasidskog pokreta u samoj Mađarskoj. Njih nisu dočekali s dobrodošlicom ni Mađari, ni konzervativni Jevreji-pristalice rabinističkih shvatanja, a kamoli od neologa; ovi poslednji su se naročito okomili na njih, jer su u njima videli potencijalnu opasnost po njihov već izborni status. Svojim izgledom (tipičnom nošnjom, velikom bradom i zulufima), zatim govornim jezikom (nemački ili jidiš) *Hasidi* su odmah privukli pažnju okoline. Nisu se ni trudili da prikriju svoj identitet; naprotiv, oni su bili ti koji su se najviše odvojili od šire, nejevrejske zajednice i činili specifičnu, zatvorenu zajednicu. Za razliku od njih, „obični” ortodoksi bili su otvoreniji, mada su se i oni isticali svojim izgledom (brada, šešir), dok su neolozi, naprotiv, tražili razne načine da se što više stope s okolinom. Izdvajanje iz sredine i svesno izbegavanje akulturacije s većinskim narodom (u ovom slučaju s Mađarima) svakako će doprineti tome da se optužbe za ritualno ubistvo uglavnom javljaju u onim sredinama gde postoji ortodokсна zajednica. Drugo, krajnja segregacija ortodoksa ili *Hasida* bila je nezamisliva u malim varošima, gde svako zna sve o svakome ili barem nastoji da sazna o ostalima što više, jednostavno, zbog mentaliteta ovih sredina.

U vezi problematike, koju razmatramo, upravo se primećuje interesantna pojava da su se u manjim mestima, a naročito u bačkom delu Po-

tisja, u većem broju naselili i sve do holokausta živeli ortodoksni Jevreji. Pitamo se zašto je to tako?

Odgovor je dosta komplikovan. Prvo, moramo obratiti pažnju na migraciona kretanja Jevreja počev od 18. pa do prvih decenija 20. veka. Mnogi, naime, dolaze iz siromašnijih delova Mađarske, gde je preovladavala upravo ortodoksija; s malim kapitalom, pa iz tog razloga tražili su manja naselja, gde bi se lakše i bez veće konkurencije snalazili. Drugo, primećujemo priličan otpor prema njihovom naseljavanju u većim mestima, a naročito u slobodnim kraljevskim gradovima (Novi Sad, Sombor, Subotica) upravo zbog eventualne konkurencije nejevrejskim zanatlija- ma i trgovcima.⁴ Treće: ne sme se zanemariti ni saobraćajni faktor; sve do sredine 19. veka u celoj Bačkoj kopneni putevi su bili u veoma lošem stanju, i zato, ne samo za prevoz robe, već i za putovanje, najviše je pogodovao rečni saobraćaj. Reka Tisa je u tom pogledu, verovatno, imala pozitivnu ulogu, ako uzmemo u obzir da su se duž gornjeg dela Potisja nizala sela i varoši gde je u to vreme bila najveća koncentracija ortodoksnih Jevreja. Verovatno putem Tise stižu u Sentu, u Adu, u Mol i u Petrovo Selo i prvi *hasidi*, i to baš sredinom veka. Na kraju, postoji i psihološki faktor: potiske varoši i opštine su relativno male i mirne sredine i stoga tu nema ozbiljnijih izazova za mlađe članove zajednice, koji bi se odmetnuli od strogih ortodoksnih shvatanja. Ovu tvrdnju potkrepljuje suprotan primer subotičkih i novosadskih Jevreja, kod kojih će prevagu odneti neološko shvatanje jevrejskog identiteta.

Na kraju, ne smemo zanemariti ni to da se radi upravo o onim potiskim mestima, koja su pre 1867. godine bila u sklopu nekadašnjeg privilegovanog Potiskog krunskog dištrikta, specifične administrativno-teritorijalne celine, čiji su stanovnici, kako smo to već ranije opisali, uživali određene povlastice i živeli mnogo slobodnije, nego što bi u nekim drugim delovima Mađarske, gde se pre revolucije 1848/49. godine većinom još uvek živelo pod ostacima stega starog feudalnog društva.

⁴O Jevrejima u slobodnim kraljevskim gradovima vidi: Beljanski, Milenko: *Somborski Jevreji. Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 1979. br. 4. 1–55. p.; Erdujhelvi Menyhért: *Újvidék története*. [Istorija Novog Sada] *Újvidék*, 1984.; Guttmann Simon: *A szombori zsidók története. A Chevra Kadisa száz éves fennállása alkalmából*. [Istorija somborskih Jevreja. Povodom 100. godišnjice Hevra kadiše] Szombor, 1928.; Ivánvi István: *Szabadka szabad királyi város története. II*. [Istorija slobodnog kraljevskog grada Subotice] Szabadka, 1892; Jelić, Dušan: *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 1987. br. 5. 1–184. p. Šosberger, Pavle: *Novosadski Jevreji. Iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu*. Novi Sad, 1988.

Nažalost, iz druge polovine 18. veka popisi stanovništva ništa ne govore o broju Jevreja u tim potiskim opštinama; donose relativno precizne brojke samo o katolicima i pravoslavcima. Za period od 1807. do 1810. međutim, već imamo i takve podatke. Od oko 45 000 stanovnika 332 su Jevreji, što je 0,75 % ukupnog stanovništva Dištrikta. Dok su Bečeji, Bačko Gradište, Mol i Sentomaš (danas Srbobran) ispod tog proseka (u Turiji uopšte nema Jevreja, barem po popisu), u ostalim opštinama su iznad, a procentualno najviše Jevreja ima u Kanjiži (1,25 %), u Martonošu (1,22%), zatim u Petrovom Selu (0,95 %), u Senti (0,87 %) i u Adi (0,73 %). Ove opštine će u celom 19. veku biti popularne za Jevreje, s tim što će se odnosi u tom pogledu donekle popraviti u Bečeju i naročito u Molu.

Po podacima šematizma kaločkog nadbiskupa iz 1820. i 1822. godine najveći porast je zabeležen u Senti, na 1,5 % (13 165 stanovnika, 182 Jevreja). Po državnom popisu stanovništva iz 1828. godine beležimo 72 461 stanovnika u Dištriktu, od kojih su njih 978 Jevreji (1,35 %); u opštinama i pojedinačno primećujemo porast njihovog broja, osim u Senti, gde beležimo blagi pad. Mada ni ovaj državni popis nije baš pouzdan u svakom pogledu, ipak je prva najsigurnija polazna tačka, što se tiče daljeg kretanja broja Jevreja u Potiskom krunskom dištriktu.⁵

U sledećim decenijama 19. veka primećuje se dalji kontinuirani porast broja Jevreja, koji će potrajati do kraja veka, što je, međutim, povezano i sa sveopštim povećanjem broja stanovnika u ovim mestima, pa procentualni rast nije velik; najveći će biti u Senti, gde će dostići 5 % celokupnog stanovništva.

Odnosi između Jevreja i ne-Jevreja (i) u tom periodu uveliko zavise od društveno-ekonomskih prilika u dotičnim opštinama. Imamo primer Sente kao tipičan, gde se mađarski i srpski deo stanovništva bavi skoro isključivo stočarstvom, zahvaljujući velikim pašnjacima u ataru varoši, a usled tzv. Napoleonovskih ratova krajem 18. i početkom 19. veka sve više potražnje ima i za žitaricama, pa i zemljoradnja postaje jedno od glavnih zanimanja. Osim toga, mnogi se bave ribarenjem. Ima i zanatlija, mada u znatno manjem broju, ali dok u slobodnim kraljevskim gradovima, pa i u

⁵Za statističke podatke vidi Gyetvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete. I. A tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete*. [Istorija naseljavanja Potiskog krunskog dištrikta] Kalocsa, 1992; Hegediš, Antal – Čobanović, Katarina: *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*. Novi Sad, 1991; Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településeinként (1840–1941)*. [Broj jevrejskog stanovništva po naseljima] Budapest, 1993.

Subotici, Somboru i Novom Sadu cehovi gube značaj, u manjim agrarnim varošima kakva je Senta, upravo u prvim decenijama 19. veka doživljavaju procvat. To su uglavnom združeni cehovi, u koje se udružuju zanatlije nekoliko struka, jer ih nema dovoljno da formiraju odvojene cehove; u tom pogledu izuzetak u Senti čini npr. tkački ceh. Jevreji, koji su se nastanili u Senti, kategorički su isključeni iz postojećih cehova (to vidimo na primeru statuta pomenutog, tkačkog ceha), a zanatlija jevrejskog porekla nije bilo u tako velikom broju ni u jednoj opštini Dištrikta da bi osnovali sopstveni ceh. To ne znači da se Jevreji pridošlice nisu bavili nekim zanatima; ali to su zanati koji ili nisu bili popularni kod ne-Jevreja, ili su se u međuvremenu javili kao nova potreba, usled „debljanja” u početku veoma uskog sloja malograđanstva u ovim potiskim opštinama i varošima.

Uprkos tome što je agrarna proizvodnja u postepenom porastu, dugo vreme nema planskog otkupa viška agrarnih proizvoda, jer u ovim opštinama nema zainteresovanih, niti inventivnih, koji bi imali viziju o tome. U Senti, recimo, u prvim godinama 19. veka, kada je već evidentan priličan višak u proizvodnji pšenice, pristane poneki brod, utovare pšenicu, a kapetan broda treba da isplati žito tek u povratku, pošto ga bude prodao. To, naravno, nikom od meštana nije odgovaralo, bilo je i rizično i stoga su opštinari u Senti, pa i u drugim opštinama Dištrikta, blagonaklono dozvoljavali nastanjanje onim Jevrejima koji su bili spremni da preprodaju poljoprivredne proizvode, prvo stočne (koža, vuna), pa biljne (duvan, pšenica). Ako su imali i nešto imovine, tim bolje. Za razliku od slobodnih gradova, u opštinama Dištrikta oni nisu nikome u tom pogledu pravili konkurenciju i ako pregledamo sudske sporove u Senti, beležimo samo neznatan broj pritužbi na račun Jevreja-trgovaca, a znatno više je predmeta u kojima se, naprotiv, Jevreji žale protiv meštana ne-Jevreja. Veći otpor javljao se jedino u vezi s delovanjem torbara na salašima, a neki, pak, sa antisemitskim sklonostima iskoristili su ovo kao povod za napad protiv svih ostalih Jevreja. Pa ako su se i okomili na torbare, ipak su oni bili ti koji su poštedeli salašare (a njih je u senćanskom ataru bivalo sve više) od napora da za svaku sitnicu odu u grad, a osim toga, torbari i trgovci-vlasnici malih dućana bili su među prvima koji su siromašniji deo stanovništva opskrbili jeftinijom industrijskom robom. Druga, veoma važna grana trgovine je trgovina drvima; isečena stabla sa Karpata stizala su vezana u splavove (na njima su dovozili i so, tako važan proizvod ne samo za ljudsku ishranu, nego i za uzgoj stoke). Porastom stanovništva potiskih opština, pa i društveno-ekonomskim raslojavanjem unutar tog stanovništva, javlja se sve veća potreba za gradnjom, pa radi toga i za dr-

vima. Do 1867. godine u Senti, pored trgovine žitom, neki trgovci jevrejskog porekla stiču monopol i u trgovini drvima.

Po dištriktним privilegijama, opštinama je dato pravo na slobodno korišćenje ribarskih voda, zatim pravo na hvatanje pijavice, pravo na točenje pića, pravo na klanje stoke, zatim pravo korišćenja nekih objekata (većinom gostionica i krčmi), a ta prava su opštine dalje izdavale pod zakup. Evidentno je da od prvih decenija 19. veka zakupci ovih prava većinom su Jevreji, barem u Senti, jer su najmobilniji elemenat u ekonomiji varoši: nisu vezani ni za zemlju, niti za uske okvire cehova.

Ako malo pogledamo i period posle rasformiranja Dištrikta, zapažamo prve začetke industrijske proizvodnje u Senti (pilane, mlinovi), primećujemo da su upravo neki bivši trgovci ili zakupci-Jevreji bili oni koji ulažu u nove poslove; štaviše, moramo istaći da su bili spremni da se prilikom proširenog delovanja udruže i sa ne-Jevrejima.

Novi društveni i ekonomski odnosi nepovoljno utiču na jedan deo stanovništva. To su prvenstveno zanatlije, koji nisu mogli da se utrkuju sa niskim cenama industrijskih proizvoda; vlasnici malih poseda; ribari koji više nisu mogli da žive isključivo od ribolova. Deobom opštinskih pašnjaka dobijali su najviše oni koji su već ionako imali povećane posede (po principu „zemlja zemlji“). Krajem 19. veka u Senti se javlja znatan sloj agrarnog proleťarijata, koji 1897. godine već štrajkuje zbog niskih nadnica. Senta je tipičan varoš agrarnog karaktera, pa je njeno društvo polugradansko-poluseljačko. U tom okruženju, tokom 19. veka nekoliko puta beležimo sporadične pojave oblika antisemitizma, ali su to najčešće bleđi pokušaji da se nađe žrtveno jagnje, koje će se okriviti za sve nedaće, nastale usled društveno-ekonomskih promena. Ovi pokušaji su slabašni, jer je irealno graditi osećaj ugroženosti, koja tobože pretili od zajednice, koja čini tek 4,5 % stanovništva, ali su potencijalno opasni, jer je priličan broj stanovništva nepismen ili polupismen, pa se lako može zavarati stereotipom o Jevrejima koji postoji od davnina.

Posle Prvog svetskog rata – *trijanonska trauma*, niz nerešenih ili nepovoljno rešenih pitanja (agrarno, nacionalno) u mladoj jugoslovenskoj državi, vesti o zbivanjima u susednoj Mađarskoj, zatim velika svetska ekonomska kriza dali su novi povod da se i za ove nedaće okrive Jevreji.

Uzimajući u obzir sve prethodno navedene istorijske činjenice, postaje razumljivo, zašto se verovanje u ritualno ubistvo javlja skoro uvek kod Mađara u potiskim opštinama, dok će ga neki Srbi tek preuzeti od njih, takoreći „iz druge ruke“.

Senta – pojava optužbe za ritualno ubistvo i graditeljska žrtva.

— Slično drugim potiskim opštinama, sporadični slučajevi antisemitskih ispada u prvoj polovini 19. veka i u Senti su uglavnom ekonomskog karaktera, tj. upereni su protiv naseljavanja Jevreja u gradu (ali bez trajnog uspeha) i zasnivaju se na klasičnim „racionalnim“ antiijevrejskim stereotipima (da su strano telo u državi, da iskorišćavaju hrišćane a izbegavaju plaćanje poreza), nema, međutim, dokumentovanog traga o egzistiranju nekih srednjovekovnih, iracionalnih verovanja, odnosno predrasuda vezanih za Jevreje.

Pretpostavljamo da se verovanje u ritualno ubistvo oživljava povodom izgradnje velike sinagoge 1873. godine, mada verovanje da je u temelje velike sinagoge sahranjen hrišćanin ne može da se veže ni za jedan period konkretno, ali u međuratnom periodu ono je već sigurno prisutno u svesti nekih Senčana. U stvari, mi nemamo nikakve direktne dokaze da li se radi o oživljavanju oduvek postojećeg, ali u podsvest potisnutog verovanja, ili se ono pojavilo tek kasnije i projektovalo se u prošlost.⁶ Sigurno je, međutim, da je takvo verovanje bilo prisutno – barem u nekim krugovima – i u Senti nekoliko godina posle izgradnje velike sinagoge, ali u vezi s tisaeslarskim procesom. Ovaj sudski proces ionako na neki način predstavlja prekretnicu u interetničkim odnosima, jer ponovo daje legalitet najtežem obliku devijantnog mišljenja koje je oduvek manje-više postojalo u narodu.

Veoma apsurdno deluje pojava takvog anahronističnog verovanja upravo posle sklapanja austro-ugarske nagodbe, kada se osećaju po celom mađarskom društvu povoljne liberalne promene i u ekonomskom i u društvenom sistemu. Međutim, u Mađarskoj se pojavio istovremeno i politički antisemitizam, teorija po kojoj su Jevreji stekli veliki ekonomski i društveni uticaj, što se ne sme dalje tolerisati. Osnovana je i Antisemitska stranka u Mađarskoj (u jednom ciklusu imaće čak i nekoliko mandata u parlamentu), čiji je najuticajniji i najglasniji vođa bio Đeze Istoči (Istóczy Győző).⁷ Mada

⁶Po pričanju Eržebet Ujhazi (Újhazi Erzsebet, 1919. Senta) takvo uverenje je sigurno postojalo u međuratnom periodu. Po Jožefu Nad Hortiju (Nagy Horthi József, 1934. Senta) mnogi su bili uvereni da prilikom izgradnje sinagoge malter se izmeša sa krvlju hrišćanskog deteta, a u svaki ugao uzida se po jedno telo deteta, takođe hrišćanskog.

⁷Ištoci je barem dva puta boravio i u Senti; prvo početkom osamdesetih godina 19. veka, povodom političke kampanje (v. *Zentai Hiradó*, 26. april. 1885., odn. Istorijski arhiv Sente F: 381 – Kronika Andora Dudaša), a drugi put 1902. godine. O cilju druge posete ne znamo ništa. Znamo da se u to vreme već nije bavio politikom, već prevodjenjem antičkih autora na mađarski. Tako je, npr. – verovali ili ne – preveo sa latinskog Flavijev *Judejski rat*, a knjigu je izdala Jevrejska opština u Budimpešti (!).

je ova vrsta antisemitizma bazirana na političkim optužbama, rado će koristiti i rasnu teoriju, pa i sav arsenal srednjovekovnih antiševrejskih optužbi, između ostalih i u vezi s ritualnim ubistvom, naročito u zaostalijim seljačkim sredinama. U takvom okruženju dolazi do održavanja *Tisaeslarskog procesa* (1882-83).⁸ Radilo se o slučaju jedne nestale služavke, Estere Šoljmoši (*Solymosi Eszter*), čije je telo nadeno u Tisi. Sve se odigralo oko Pashe i odmah se proširila glasina o ritualnom ubistvu. Optuženi Jevreji su oslobođeni optužbe, i to prvenstveno zahvaljujući advokatu i poznatom publicisti Karolju Etvešu (*Eötvös Károly*). Bila je to pobjeda pravnog sistema i novih liberalnih shvatanja, ali ujedno i opomena da su još uvek prisutne srednjovekovne aveti, koje crpe snagu iz prastarih predrasuda; tokom procesa, naime, došlo je do nemira i sporadičnih pogroma. Proces je imao odjeka svuda u zemlji (i u svetu) i oživeo je antiševrejske predrasude, dotad potisnute u podsvest i pojačao stereotipe.

Činjenica je da povodom tisaeslarskog procesa ne beležimo nijedan ozbiljniji eksces – sličan onima u nekim drugim krajevima u Mađarskoj – protiv Jevreja u Senti; ali svakako ne može biti slučajno da su baš 80-ih godina 19.veka porazbijali sve prozore Šalamonu Šimonu, dućandžiji u Gornjem Bregu, ili polupali vrata Šandoru Švarcu, razbili prozore na nekoliko kuća u blizini sinagoge...⁹

Naravno i u Senti su se pojavili članci u lokalnoj štampi o Tisaeslaru. U sledećem ćemo doslovno citirati jedan od njih, jer ćemo, čitajući ga, doći do zaključka da je pisac dotičnih redova ili se i sam kolebao oko toga da li ti događaji mogu biti istiniti, ili je, pak, svesno manipulisao čitaoce ili je tako pisao zbog senzacije, ili – što bi bilo još gore – da bi podsticao stvaranje antiševrejske atmosfere.

U našem gradu se u zadnje vreme masovno javljaju strani ortodokсни Jevreji-prosjaci koji se već toliko nameću našim sugrađanima Mojsijeve vere da je naš policijski kapetan našao za shodno da ih drži pod policijskom prismotrom. Naši slobodoumni sugrađani-Jevreji mogu zbog toga da budu zahvalni tim pre, što je jedan od ovih skitnica, Šimon Grinberger [*Grünberger Simon*], šahter po zanimanju, stigao kod nas ovih dana iz

⁸Tisaeslarski proces ima relativno bogatu literaturu. Jedna od boljih knjiga je npr. Elek Judit – Sükösd Mihály: *Tutajosok. A tiszaezlári per dokumentumai*. [Splavari. Dokumenti Tisaeslarskog procesa] Budapest, 1990.

⁹*Zentai Ellenőr*, 25. avgust 1889, odnosno *Összetartás*, 11. decembar 1903., kao i Istorijski arhiv Senta F: 381. Spisi.

županije Sabolč, iz blizine opštine Tisaeslar, što našim rodoljubivim i liberalnim sugrađanima-Jevrejima baš i ne može da bude prijatno.

Da bi našim čitaocima, koji možda nisu pratili tužne i skandalozne vesti u domaćim novinama, pružili neke informacije, opisali bismo ukratko taj slučaj. U Tisaeslaru se već nekoliko nedelja uveliko širi vest da su tamošnji Jevreji uoči pashalnih praznika uhvatili i zatvorili četrnaestogodišnju hrišćanku, Esteru Šoljmoši, zatim joj uzeli krv iz religioznog fanatizma, odrubili joj glavu, zatim njen leš sklonili. Istraga je pokrenuta na osnovu prijave njene majke, zatim svedočenja šahterovog šesnaestogodišnjeg sina i verujemo da će tajna ovog zločina biti raskrinkana. Bilo kako bilo, ne bi trebalo da odobravamo uzbuđenost Eslarčana, jer iako će se možda i ispostaviti da je sumnja bila osnovana, ne može se zločin jednog ili dvojice fanatičnih pojedinaca-ludaka pripisati celoj konfesiji. Mi poznajemo rodoljublje i slobodoumlje naših građana Mojsijeve vere i znamo da nisu skloni verskom fanatizmu i uvereni smo da se i oni stide ovog žalosnog slučaja i iskreno priželjkuju rešavanje ovog slučaja u što skorije vreme. Neka se kazne pravi krivci, ali cela zajednica ne sme se okriviti, niti ispaštati zbog toga.¹⁰

Ovaj članak je poučan iz više razloga. Prvo, svedoči o sklonosti autora da poveruje kako možda zaista postoje neki fanatični Jevreji koji su spremni da izvrše takvo delo. Drugo, ukazuje na sve veću prisutnost siromašnih Jevreja, verovatno *Hasida*. Treće, da se senčanski Jevreji-starosedeoci, a prvenstveno „slobodoumni“ neolozi sve više se ograđuju od pomenutih pridošlica.

Sve ovo potkrepljuje i jedan drugi članak, objavljen tri godine kasnije, koji se žestoko protivi naseljavanju došljaka, poljskih Jevreja u gradu, jer, kako piše, „imamo ih mi dovoljno iz semitskog soja, neka; ali ako vlasti ne sprečavaju njihovo dalje naseljavanje, to je ravno zločinu protiv sopstvenog naroda i rase pa ćemo jednog dana doživeti i to da nam neko od ovih Poljaka sa zulufima sedne u stolicu gradonačelnika.”¹¹

Sve ovo možemo shvatiti kao lokalne refleksije. Ubrzo se, međutim, kreiraju i senčanski „slučajevi”.

Ovih dana mlada služavka jednog meštana-gazde, koju su poslali u trgovinu, nestala je u ranim jutarnjim časovima, i nije je bilo ceo dan. Pošto je morala da prođe pored jevrejske crkve i pošto je navodno i najstarija žena u ulici čula jaukanje u blizini jevrejske crkve, naš gazda G. bio

¹⁰*Zentai Híradó*, 4. jun 1882.

¹¹*Zentai Híradó*, 19. jul 1885.

je čvrsto uveren da su njegovoj služavki Jevreji uzeli krv, a bio je sve sigurniji, jer se devojka nije ni drugi, ni treći dan vratila. Morao je, međutim, da se razočara u tome, jer mu je žena primetila, kako neke haljine nedostaju iz starog ormara, odmah im je sinulo kako se ne radi o nekoj novoj Esteri Soljmoši, a žena je odmah otrčala u policiju da prijavi slučaj.¹²

Kao što vidimo, ovaj „slučaj“ nije pravi i sam autor članka ga opisuje sa šaljivom ironijom. Verovatno je tome doprinela i činjenica da je tisaeslarski proces imao srećan epilog, koji je dobio priličan publicitet u svim listovima. Na sledećim izborima je i Ištocijeva Antisemitska stranka doživela neuspeh, ali antisemitizam nije iščezao, već se preselio na stranice dnevne i nedeljne štampe, a za vreme političkih kampanja često je poslužio kao oružje u ustama političara-demagoga.

Kako je od 80-ih godina sve više zaoštrila borba između senčanskih pristalica Nezavisnjačke i Liberalne stranke, sve više je bilo antisemitskih ispada i u lokalnoj štampi. Time su prednjačili prvenstveno Nezavisnjaci, pošto je većina senčanskih birača-Jevreja podržavala kandidate Liberalne stranke prilikom parlamentarnih izbora. Najveće „bisere“ ova kve propagande nalazimo na stranicama lista *Osszetartás*, čiji je osnivač bio Mikloš Barta (Bartha Miklós), nezavisnjak, poslanik grada Sente u državnom saboru, tipičan političar svog vremena, demagog sa agresivnom i kad-kad prljavom šovinističkom i antisemitskom retorikom.¹³ U listu je često uvodni članak pisao i senčanski paroh Melhior Erdujhelyi (Erdujhelyi Menyhért). On je u to vreme već oprobani i vešt publicista, sigurno mu nije bilo nepoznato način svesnog manipulisanja putem štampe, pa je pokušao da kreira tisaeslarski slučaj u Senti.¹⁴

Već dva dana jedno pitanje zaokuplja stanovništvo našeg grada: šta se desilo? da li se mala Mariška Halaši udarila; ili su je posekli? Jedno je sigurno: povredila se, ima dve posekotine na licu (...) Raspoloženje stanovništva je krajnje napeto. Sumnjaju na Jevrejina. Misle da ju je posekao neki Jevrejin-šneklaš, kako bi dobio krv za ritualne ciljeve. Uzrujanost je sveopšta u celom gradu. (...) Po pričanju upitanih: Pal Halaši, Gergelj Lepar i još dva osnovca 25-og ovog meseca oko podne igrali su se kod velikog parnog

¹²Zentai Híradó, 7. decembar 1884.

¹³Mikloš Barta je bio autor čuvene knjige s naslovom *Kazár földön* [U zemlji Hazara]. Kolozsvár, 1901, u kojoj, između ostalog, opisuje na ružan i odbojan način Jevreje (njih pogrdno zove Hazarima) Prikarpatske Ukrajine, direktno ih okrivljujući za sve nećake ostalih stanovnika, prvenstveno misleći na rusinske seljake.

¹⁴[između ostalog, bio je autor popularne monografije o Novom Sadu (*Újvidék története*. Újvidék, 1894), objavljene na mađarskom, srpskom i nemačkom jeziku.

mlina, pred trgovinom Lipota Špicera. U kapiji Špicerove kuće, 4-5 koraka daleko od dečaka stajala je četverogodišnja Mariška Halaši i petogodišnja Anuška Halaši. Mirno su se igrale. Anuška je pored sebe imala krčag.

Igrajući se pored jarka dečaci su videli šneklaša-Jevrejina kako je prošao pored njih, verovatno izlazeći iz Špicerovog dućana. (...) Najednom čuo se devojački vrisak. Pogledaju, pa vide da se mala Mariška uplašeno drži za ruku; vrat, haljina, ruka – sve krvavo. I Anuška je vrištajući trčala napred, u ruci sa krčagom, koji je iz straha bacila pred kućom Savičevih. Krčag se slomio, ali Mariška je onda već bila krvava. Šneklaš-Jevrejin je velikim koracima žurio prema mlinu. Gergelj Lepar je video kako je usput bacio neki papirić u podrum Savičeve kuće. (...) Mali Palika je uhvatio sestricu za ruku, pošao je za Anuškom da nađu svoju majku (...) koja poluluda uzme u zagrljaj svoju ćerkicu Marišku. – Ko te je posekao? – pitala ju je. – Jevrejin – uzvratila je devojčica. (...) Istrčala je na kraj uličice, pokazali su joj šneklaša- Jevrejina, koji je velikim i brzim koracima žurio nekud. (...) U međuvremenu izašli su neki ljudi iz mlina i okružili su Jevrejina. (...) Narod je hteo da ga tuče, ali su pozvani policajci uspeli da ga neozleđenog privedu u gradsku kuću.¹⁵

Naravno, policijska istraga je pokazala da je Jevrejin, izvesni Berek Bigelajzen iz Ečke, potpuno nevin; jedina krivica mu je bila to što je tamo prolazio, prodajući razglednice, a deca su se uplašila od njega, potrčala, Mariška je pala i u padu razbila krčag, pa se tako posekla. Međutim, u smirivanju stanovništva veliku ulogu je odigrao drugi list, liberalni *Zentai Közlöny*, koji je odmah napao Erdujheljia zbog apsurdne i smešne optužbe. Paroh je bio primoran da prizna kako on lično ne veruje u ritualno ubistvo i, pravdajući se, celu histeriju je pripisao neobrazovanoj masi. *Zentai Közlöny* u svojoj replici piše, kako za sve ovo nije kriv narod; on samo sledi svog učitelja, paroha i radi samo ono što od njega uči.¹⁶

Erdujhelji je i dalje pisao u sličnom stilu, ali optužba za ritualno ubistvo nije se više ponovila u štampi. U Senti su preovladali razumniji krugovi, ali verovanje je i dalje živelo. Kada se 1925. godine gradila zgrada Talmud Tora škole, još jednom je podgrejana optužba povodom nestanka troje dece, koja su opet, na sreću, živa i zdrava nađena.¹⁷

¹⁵*Összetartás*, 27. maj 1903.

¹⁶*Zentai Közlöny*, 31. maj 1903.

¹⁷*Szombat*, 8. avgust 1925. Po kazivanju Mordehaja Mozesa (Mózes Mordecháj, 1918. Gerla) među mnogim Mađarima u Senti i dalje je vladalo uverenje u ritualno ubistvo, o čemu su najviše pričali oko praznika Pashe.

Slučaj br. 2 – Bačko Petrovo Selo. — Mnogo teži i ozbiljniji je bio slučaj u Bačkom Petrovom Selu, takođe bivšoj graničarskoj (i dištriktnoj) opštini. Ovo mesto ni u kom pogledu nije bilo tako značajno kao Senta. Tu su živeli skoro isključivo ortodokсни Jevreji, i to 50 porodica, ostali deo stanovništva činili su većinom Mađari i nešto Srba. Interesantno da je i optužba u Bačkom Petrovom Selu na neki način povezana sa Sentom.

Zahvaljujući podužem pisanju lista *Židov* o ovom slučaju, možemo saznati i izneti više detalja.¹⁸ Glavna junakinja ove priče zvala se Margita Takač (Takács Margit); ona je već dve godine služila kod Maksa Polaka (Pollák Miksa), na zadovoljstvo svog poslodavca. Dana 27. avgusta 1928. godine, pred večer otišla je susednom trgovcu Adleru da kupi utege za vagu. Nije se, međutim, vratila. Roditelji su došli da je traže, a potragu su nastavili i sutradan, bez uspeha. Odmah se pronela vest da su Jevreji ubili služavku da bi njenu krv koristili u ritualne svrhe kod izgradnje sećanske sinagoge sefardskog obreda. Pojava optužbe nije bila slučajna; godine 1903. u Petrovom Selu nestala je takođe jedna služavka, koju su, međutim, našli u Bečeju, ali pre toga posumnjalo se na Jevreje. Konačno su 6. septembra i Margitu Takač pronašli u Bečeju i vratili je u Petrovo Selo. Pošto u početku nije htela nijednu reč da progovori, skovana je nova verzija: nisu je ubili, nego su joj kroz nos vadili krv (i ranije joj se više puta dogodilo da joj prokrvari nos), zbog toga je i zanemela i izgleda tako slabašno. Uzalud je opštinski beležnik dao oglasiti na bubanj da je sa devojkom sve u redu i da se zabranjuje širenje lažnih vesti, meštani su bili sve uzrujaniji. Na molbu preplašenih Jevreja (neki od njih su već dobili i preteća pisma) beležnik je u subotu 8. septembra naredio da policajci patroliraju ulicama. Oko 8 časova navečer pojavila se grupa od 50 ljudi (većinom pripadnici Katoličkog momačkog udruženja) pred Polakovom kućom, bacali su kamenje na prozore, štapovima polupali sve daske na prozorima i demolirali sve što su stigli. U međuvremenu Polakova porodica je uspela da pobjegne, a Polak je sve prijavio žandarmeriji. Žandari, koji su došli da intervišu nisu, međutim, nikog našli tamo, jer su oni već uveliko lupali prozore nekim drugim Jevrejima. Nastavka nije bilo, a pristiglo je i pojačanje od 60 žandara, za svaki slučaj. Posle toga, vođena je ozbiljna istraga, i pošto je i devojkina progovorila, ispostavilo se da je jednostavno pobjegla od kuće. Uhapšeno je i 18 mladića, glavnih kolovođa pogroma, po čijim iskazima se saznalo, da su oni ozbiljno nameravali da

¹⁸*Židov*, brojevi od 5. i 12. oktobra 1928.

opljačkaju i ubiju Polakove, celu porodicu, „jer smo se jako ljutili na Jevreje“, kako je rekao jedan od njih.

Posle ovakvog, ipak srećnog završetka sledila je intervencija i protest vrhovnog rabina Alkalaja, kao i predsednika Saveza, Popsa, kod predsednika vlade Korošca. Slučaj je okončan, ali narod u Bačkom Petrovom Selu je i dalje verovao da su mladoj služavki Jevreji uzeli krv.

U ovoj kratkoj studiji opisali smo neke slučajeve iznošenja optužbi za ritualno ubistvo protiv Jevreja u bačkom Potisju. Razumeli smo da se radi o kontinuiranom verovanju, prvenstveno kod jednog dela mađarskog stanovništva katoličke vere. Možemo konstatovati da se u tim konkretnim slučajevima optužba uvek vezuje za graditeljsku žrtvu, mada je u narodu bila prisutna i druga verzija o spravljanju pashalnih *macot*. Druge primere nismo otkrili, ali na osnovu onoga što znamo o celokupnom stanovništvu ovog regiona, slobodno možemo izjaviti da je ovo verovanje postojalo i u drugim potiskim mestima, pa i u celoj Bačkoj.

Ne sme se, naravno, predimenzionirati značaj ovog verovanja, ali svakako čini važan prilog istoriji interetničkih odnosa u ovim krajevima, gde su počev od 18. veka izmešano živeli Mađari, Srbi i Jevreji i gde je došlo do povremenih sukobljavanja: ponekad zbog političkih konfrontacija, ponekad zbog međusobnog nepoznavanja i intolerancije.

Da se radilo o duboko ukorenjenom verovanju, svedoči i to da se posle 1945. godine ova vrsta optužbi nesrećno i uspešno povampirila u nekim mestima u Mađarskoj i Čehoslovačkoj. U Senti prilikom rušenja Velike sinagoge 1957. godine, proširila se vest da je pronađen ljudski skelet.¹⁹ Nismo mogli da nađemo nikakav dokumenat o tome, koji bi povrdio istinitost priče. Ako je i nađen skelet, znamo da bilo gde ako počnemo da kopamo u Senti, naiđemo na neki arheološki artefakt, pa i na ljudske ostatke. Delovi grada su oduvek bili kraće ili duže naseljeni, verovatno od neolita, pa je novovekovna Senta izgrađena na grobljima raznih naroda, iz raznih vremenskih razdoblja. Ne znamo ni to da li su to neke senćanske glave povezale sa verovanjem u ritualno ubistvo i graditeljsku žrtvu, ali živo sećanje na pomenuti nalaz možda ukazuje na dalje egzistiranje jedne prastare predrasude.

¹⁹Kazivanje Jožefa Nad Hortija.

Atila Pejin

**RITUAL MURDER
A CONTRIBUTION TO INTER-ETHNIC RELATIONS
IN BAČKO POTISJE**

SUMMARY

This paper presents a phenomenon of a belief regarding the Jews, which persisted for centuries, specifically ritual murder. The historical and geographical framework is what once used to be the privileged Potisje crown district, a region completely destroyed due to the Ottoman Empire and the wars between the Austrian and the Ottoman Empire, and settled again during the XVIII century. Research indicates that the villages within this District, thanks to the privileges that it enjoyed, had an interesting social-economic development and this is the context in which we should perceive the occurrence of certain prejudices regarding the Jews, including the one related to ritual murders

Specific cases that occurred in Senta and in Bačko Petrovo Selo are described, probably characteristic of the whole region, with the only difference that in these settlements it was predominantly Orthodox Jews. Although these instances had a "happy ending" they still illustrate how a prejudice, dating in distant past, may re-occur or abused by irresponsible politicians and demagogists, or how it can result in putting a mark on a whole population group, in this case the Jews, who will be blamed for all the social and political difficulties and wrong political choices.